

M I C H A L B A D A

SLOVENSKÉ DEJINY

II 1526 – 1780

SLOVENSKÉ DEJINY II

Bratislava 2017

MICHAL BADA

Slovenské dejiny II

1526 – 1780

Vydalo Literárne informačné centrum
Námestie SNP 12
812 24 Bratislava
www.litcentrum.sk

© Michal Bada 2017

© Literárne informačné centrum 2017

Recenzovali:

Doc. PhDr. Zuzana Lopatková, PhD.

Doc. Mgr. Jaroslav Nemeš, PhD.

Prvé vydanie

Zodpovedná redaktorka:

Otília Škvarnová

Grafická úprava:

Literárne informačné centrum

Sadzba:

Matúš Lelovský

Menný a miestny register zostavila:

Otília Škvarnová

ISBN 978-80-8119-103-9

OBSAH

ÚVOD	7
------	---

HLAVA I

ÉRA INTEGRÁCIE

ZAČLEŇOVANIE UHORSKA DO HABSBUERSKEJ MONARCHIE	21
--	----

1. Moháčska bitka a jej bezprostredné dôsledky	22
2. Osmanská okupácia a rozdelenie Uhorska	28
3. Hospodárska situácia na Slovensku v kontexte vznikajúcej habsburskej monarchie a európskej ekonomiky	47
4. Vývoj uhorskej spoločnosti a jej štruktúr	65
5. Premeny náboženského a ideového života v krajine	73

HLAVA II

ÉRA REZISTENCIE

UHORSKO VO VÍRE STAVOVSKÝCH POVSTANÍ	93
--------------------------------------	----

1. Uhorsko a jeho cesta k prvému stavovskému povstaniu	94
2. Konfesionálny zápas a ideové prúdy uhorskej spoločnosti	104
3. Povstanie Gabriela Betlena	114
4. Povstanie Juraja I. Rákociho a súvislosti dobových procesov v Uhorsku	120
5. Prvé roky vlády Leopolda I.	131
6. Politika absolutizmu v Uhorsku a odboj Imricha Tököliho	138
7. Ideológia a jazyk slovenského národa v 17. storočí	155
8. Koloničov pokus o transformáciu krajiny	164
9. Povstanie Františka II. Rákociho	168

HLAVA III

ÉRA ADAPTÁCIE

UHORSKO – PRIESTOR APLIKÁCIE OSVIETENSKÉHO ABSOLUTIZMU	179
---	-----

1. Vláda Karola III. a snahy o reformy v Uhorsku	180
2. Osvietenská vláda Márie Terézie	185
3. Vývoj hospodárstva a obyvateľstvo na Slovensku v 18. storočí	206
4. Školstvo a osveta v 18. storočí	229
5. Architektúra a staviteľstvo v 18. storočí	247

Kalendárium	254
Prehľad osobností	329
Edičná poznámka	350
Texty k obrázkom	351
Literatúra	352
Menný register	363
Miestny register	377

ÚVOD

Porážka uhorského kráľovského vojska 29. augusta 1526 v bitke pri Moháči mala pre uhorské i slovenské dejiny nedeľné následky. Hoci samotný dátum predstavuje symbolický chronologický predel, môžeme konštatovať, že po tejto udalosti sa v uhorskom štáte, spoločnosti i kultúre začali búrlivé zmeny, ktoré by bez spomenutého tragického vojenského stretu buď neprebehli, alebo by prebiehali iným tempom a inými formami. Nastávajúca nová doba sa nie náhodou nazýva novovek. Na scénu totiž nastúpili naozaj nové politické, kultúrne, hospodárske, spoločenské a myšlienkové fenomény, ktoré udávali smer vývinu až do obdobia osvietenstva.

Do centrálnej Európy začal prenikať nový mocenský faktor – Osmanská ríša, a v dôsledku uprázdnenia uhorského trónu vypukla v krajine občianska vojna. V priebehu niekoľkých rokov sa ťažisko uhorského štátu presunulo na územie Slovenska, pričom Bratislava sa stala (dočasným) hlavným mestom kráľovstva. Na tróne sa ako nový vládnucci rod v Uhorsku objavili Habsburgovci, ktorí sa snažili vládnuť absolutisticky. Pre mnohých príslušníkov tradičnej uhorskej stavovskej spoločnosti bola forma, prostriedky, ciele aj stratégie ich riadenia spoločnosti v istom zmysle civilizačným šokom. Habsburgovci sa usilovali predovšetkým o to, aby ich panovnícka moc nebola v oblasti výkonnej ani zákonodarnej ničím obmedzovaná. Panovnícky absolutizmus a centralizmus ako forma vlády postupne likvidoval zásady stavovskej monarchie. Uhorský stavovský partikularizmus, o ktorého prekonanie sa príslušníci vládnucej dynastie pokúšali rôznymi spôsobmi, sa opieral o krajinské, resp. šľachtické, mestské a kánonické právo (to nebolo iba právom duchovenstva, ale ovplyvnilo aj právne poriadky ostatných skupín obyvateľstva). Najvýznamnejšími centrami odporu boli dve dôležité opory stavovského zriadenia – uhorský snem a stolice, ktorých sa centralizačné opatrenia dvora takmer nedotkli.

Habsburskí panovníci uplatňovali svoju moc pomocou početného štátneho úradníctva, armády i katolíckej cirkvi. Namiesto stavovskej samosprávy s dedičnými hodnosťami zriaďovali štátne úrady, do ktorých boli vymenovávaní profesionálne pripravení úradníci. Takisto obmedzovali a niekedy aj rušili práva šľachty a historických štátnych celkov. Pre odpor stavov, ktoré občas siahali aj po ozbrojených povstaniach, sa v Uhorsku absolutizmus nepodarilo natrvalo presadiť. Uhorsko si

zachovalo znaky štátnosti, šľachta značnú časť výsad a samosprávne orgány. Habsburgovci boli na jeho pôde nútení rešpektovať práva domácich stavov a deliť sa s ich orgánmi (snem, stolice) o moc. Aj vďaka tomu uhorská šľachta nadobudla silné sebavedomie, vlastenecké cítenie a pocit nezávislosti. Berúc na zreteľ fungovanie stavovského štátu a privilegované postavenie šľachty v Uhorsku, jej životné pomery najlepšie vystihovalo heslo *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*, ktoré možno voľne preložiť takto: Mimo Uhorska sa nedá žiť, a ak aj áno, tak nie tak dobre.

Viac ako 150-ročné zabratie územia Osmanmi a opakujúce sa stavovské povstania mali na civilizačný vývoj Uhorska negatívny vplyv. Spôsobili jeho zaostávanie za západnými časťami habsburskej monarchie, konzervovali štruktúry pôvodne stredovekej stavovskej spoločnosti a brzdili prienik modernizačných procesov do nej. Obdobie raného novoveku možno v istom zmysle vnímať ako rad civilizačných a kultúrnych zlomov, ktoré vyúsťovali do mnohopočetných podôb konfrontácie medzi panovníckym dvorom a uhorským politickým národom. Uhorská elita napokon našla s Habsburgovcami obojstranný kompromisný *status quo*, no svoj tradičný odmietavý postoj voči „nemeckému“ a „cudzíemu“ si ponechala. Animosita medzi Západom a jeho ponímaním moci a „uhorskými tradíciami“ sa naplno rozohorela už v počiatočnej fáze zápasu o uprázdnený uhorský trón v podobe boja medzi Ferdinandom I. Habsburským a domácim protikráľom, sedmohradským magnátom Jánom Zápoľským. Boj týchto dvoch korunovaných hláv využili Osmani vo svoj prospech. Územie Slovenska sa vtedy dostalo do sféry vplyvu Osmanskej ríše, ktorá sa riadila úplne odlišnými náboženskými, kultúrnymi, vojenskými a etickými normami. Toto susedstvo malo pre miestnych obyvateľov väčšinou veľmi negatívne dôsledky. Bývali vystavení nielen vraždeniu, drancovaniu, unášaniu do otroctva, ale aj zhoršovaniu životných podmienok v súvislosti s dobou intenzívne poznačenou vojnou a nepokojmi. Obaja panovníci, neschopní za daných podmienok zvíťaziť nad protivníkom, si našli svoje územné sféry vplyvu a Veľkovaradínskym mierom, uzavretým roku 1538, sa vzájomne uznali za legitímnych kráľov. Osmani roku 1541 využili možnosť hájiť politické záujmy Jána Žigmunda, nepľnoletého syna Jána Zápoľského, a obsadili Budín. Ten sa stal novým hlavným mestom osmanskej provincie, pričom bol zároveň ideálnym predpo-
lím na vojenskú konfrontáciu s tou časťou krajiny, ktorú kontroloval

Ferdinand. Nová, pätnásťročná vojna sa začala roku 1593 a skončila sa roku 1606 podpisom mierovej zmluvy pri rieke Žitave. Cisár sa zaviazal platiť ročný tribút (poplatok za mier) a potvrdil stratu viacerých území. Napriek oficiálnemu pokoju zbraní v pohraničí neustále prebiehali vojenské potýčky, prepady uhorského územia, odvliekanie ľudí do zajatia. Aktívna fáza vojenského zápasu sa opäť rozhorela roku 1663, keď sa za pomerne krátky čas podarilo Turkom dobyť jednu z najznámejších a najdôležitejších protitureckých pevností, Nové Zámky. Týmto spôsobom sa pod osmanskú moc – do správy najsevernejšej tureckej provincie – dostalo ďalších 750 obcí na Slovensku. Osmanskú expanziu zastavili až úspešné bitky pri Mogersdorfe a Svätom Gottharde roku 1664. Cisár bol nútený urýchlene uzatvoriť Vašvársky mier, ktorý predovšetkým v Uhorsku vyvolal veľkú nevôľu. Vnútorne oslabenie Osmanskej ríše i postupná profesionalizácia habsburskej cisárskej armády sa prejavili až na sklonku 17. storočia. Svedectvom toho bolo nielen neúspešné obliehanie Viedne Turkami roku 1683, ale aj rýchla séria ich porážok, vďaka ktorým bolo územie Uhorska už na prelome 17. a 18. storočia oslobodené spod osmanskej nadvlády.

Dôležitý fenomén dejín uhorského raného novoveku, a teda i slovenských dejín, predstavujú stavovské povstania. Boli to ozbrojené vystúpenia sedmohradských a uhorských stavov vedených sedmohradskými kniežatami alebo uhorskými magnátmi proti Habsburgovcom v rokoch 1604 (začiatok Bočkajovho povstania) až 1711 (Satmársky mier). Ich motívom bol odpor voči absolutisticko-centralizačným snahám viedenského dvora, zápas šľachty za zachovanie uhorskej feudálnostavovskej ústavy a svojich vlastných, šľachtických privilégií. Zväčša sa odohrávali na území Slovenska, ktoré po tureckej invázii v 16. storočí ostalo z Uhorska ako jeho jadro, kontrolované Habsburgovcami. Spúšťáčom prvých povstaní bol odpor proti rekatolizačným snahám panovníkov v Uhorsku. Postupne sa do popredia dostávali i sociálne otázky, pričom posledné z povstaní vypuklo ako roľnícka vzbura. Významným faktorom ovplyvňujúcim ich vznik i priebeh často bola Osmanská ríša (jedinú výnimku tvorí povstanie Františka II. Rákociho) a tradiční európski zahraničnopolitickí rivali habsburskej ríše (Francúzsko). Platí konštatovanie, že počas názorových nezhôd medzi Habsburgovcami a politickou elitou Uhorska buď prebiehala vojna na hraniciach monarchie, alebo, naopak, hrozilo, že vojna sa preniesla do Uhorska. Stavovské

povstania mali v konečnom dôsledku neblahé následky na hospodársky a spoločenský život krajiny.

Oslabenie kráľovskej moci v zápase s Osmanskou ríšou, spolu s protireformačnou politikou kráľa Rudolfa, vyústilo do vypuknutia protihabsburského ozbrojeného povstania protestantskej šľachty roku 1604. Na jeho čelo sa postavil sedmohradský magnát Štefan Bočkaj, ktorý za pomoci hajdúskeho vojska prinútil habsburskú stranu na ústupky a tie boli spečatené vo Viedenskom mieri roku 1606. Napriek tomu nielen panovnícky dvor, ale aj katolícka šľachta pokračovali v rekatolizačných opatreniach a na svojich panstvách na základe patronátneho práva uplatňovali princíp *cuius regio, eius religio* (čie panstvo, toho viera), pôvodne prijatý pre územie Rímsko-nemeckej ríše, ktorý v Uhorsku nebol uzákonený. Protestantským poddaným odoberali kostoly a zne- možňovali náboženskú prax. Za týchto okolností nasledovalo druhé ozbrojené vystúpenie proti viedenskému dvoru – povstanie sedmohradského kniežaťa Gabriela Betlena.

Jeho počiatky súviseli so začiatkom veľkého európskeho vojnového konfliktu – tridsaťročnej vojny. Betlenovo vojsko obsadilo takmer celé územie Slovenska a jeho vodca sa dokonca zmocnil uhorských korunovačných klenotov, uchovávaných na Bratislavskom hrade. Roku 1620 bol na sneme v Banskej Bystrici zvolený za kráľa, no akt korunovácie z taktických dôvodov odmietol. Porážka českého stavovského povstania urýchlila hľadanie mierovej dohody medzi Betlenom a kráľom. Mier bol napokon podpísaný roku 1622 v Mikulove. Betlen ešte vystúpil proti panovníkovi dvoma výpravami (v rokoch 1623 a 1626), no výraznejšie úspechy nedosiahol. Na víre tridsaťročnej vojny sa podieľal i sedmohradský knieža Juraj I. Rákoci. Udržiaval spojenie s členmi protihabsburskej koalície – so Švédskom, s Francúzskom a s Osmanskou ríšou. Roku 1644 vpadol na východné Slovensko, s pomocou osmanských jednotiek obsadil banské mestá a vyhlásil sa za ochrancu nekatolíkov. Povstanie strácalo na sile, pričom Rákoci mal veľké územné požiadavky a cisárska strana nemienila prijať náboženské požiadavky protestantov. Napokon bol mier medzi bojujúcimi stranami podpísaný roku 1645 v Linci. Dôležitým výsledkom dohody bolo potvrdenie náboženskej slobody vzťahujúcej sa aj na poddaných. Predpokladalo sa vrátenie okolo 400 protestantských kostolov, z ktorých bola napokon navrátená necelá štvrtina. Všeobecná nespokojnosť uhorskej šľachty s výsledkami Vašvárskeho mieru z roku 1664 i s celkovou politikou

Habsburgovcov voči Uhorsku viedla k sformovaniu opozičného magnátskeho hnutia, ktoré okrem náboženských požiadaviek formulovalo politické, stavovské a ústavné požiadavky. Pre toto hnutie sa zaužívalo pomenovanie sprisahanie Františka Vešeléniho, ktorý vtedy zastával funkciu palatína (nádvočníka, lat. *palatinus*, najvyšší krajinský hodnosťár v Uhorsku), a bolo ďalším (prezradeným a nerealizovaným) pokusom o zvrhnutie Habsburgovcov. Viedenský dvor ostro zasiahol až roku 1669, keď mal dosť dôkazov, hoci niektorí protagonisti (vysokí krajinskí hodnosťári a veľmoži) už medzičasom zomreli. Po popravách vodcov a tvrdých trestoch účastníkov a sympatizantov sprisahania sa viedenský dvor v spolupráci s vysokým katolíckym klérom rozhodol potlačiť svoju ideologickú opozíciu v Uhorsku. Vládu v krajine prevzalo tzv. gubernium, uhorská ústava bola zrušená a stolice obsadilo cisárske vojsko. Nasledovali rázne rekatolizačné opatrenia v podobe odoberania protestantských kostolov za asistencie vojska, od jesene 1673 prebiehali súdy s protestantskými kňazmi a učiteľmi. V Sedmohradsku sa zhromažďovalo mnoho nespokojencov z radov šľachty a prepustených vojakov, ktorí roku 1678 za podpory zahraničných síl (predovšetkým Osmanskej ríše a Francúzska) vpadli na východné Slovensko. Na čelo povstalcov, nazývaných kuruci, sa postavil Imrich Tököli a obsadil veľkú časť krajiny. Kráľ Leopold pod dojmom povstaleckých úspechov zvolal roku 1681 snem do Šopronu, na ktorom deklaroval náboženskú slobodu pre protestantov v Uhorsku. V stoliciach si mohli postaviť tzv. artikulárne kostoly. Po porážke Turkov, Tököliho hlavných spojencov, pri Viedni roku 1683 i povstalecké vojská postupne opustili Uhorsko. Posledné stavovské protihabsburské povstanie vypuklo roku 1703, keď vzbúrené kalvínske obyvateľstvo v Potísi povolalo na svoje čelo Františka II. Rákociho, žijúceho v exile. Úspechy povstania posilnila účasť mnohých zbehnutých cisárskych veliteľov a Rákociho patent, podľa ktorého všetci poddaní slúžiaci v jeho vojsku mali byť oslobodení od všetkých povinností. Dlhotrvajúce vojenské operácie a najmä zhoršujúca sa hospodárska situácia mali za následok úpadok hnutia, pričom Rákociho začali opúšťať nielen radoví vojaci, ale aj šľachta. Povstalecký snem v Ónode roku 1707 zbavil Habsburgovcov trónu a zaviedol čiastočné zdanenie šľachty. Kráľ Jozef I. však na sneme roku 1708 potvrdil nezdaniteľnosť šľachty, čím si získal jej sympatie. Povstalecké kurucké vojsko bolo napokon zatlačené až do Sedmohradska a jadro jeho vodcov emigrovalo. Roku 1711 bol v Szmáre podpísaný mier, ktorý v podstate

upevnil dovtedajší politický a mocenský *status quo*. Rovnováha medzi stavmi a kráľovskou mocou sa za vlády Márie Terézie a jej syna Jozefa II. začala postupne narúšať v prospech panovníka.

V súvislosti so stavovskými povstaniami aj v Uhorsku možno konštatovať, že vojenskými intervenciami sedmohradských kniežat sa narúšala krehká stabilita medzi viedenským dvorom a uhorskou politickou elitou. Na druhej strane uhorská šľachta rada využívala výpravy sedmohradských kniežat na boj o rozšírenie svojich práv a výsad. Po skončení vojenských operácií sa medzi oboma táborami periodicky uzatvárali kompromisy a dohody. Tak to bolo predovšetkým v rokoch 1608, 1622, 1645, 1681 a 1711. Všetky, okrem Satmárskeho mieru, boli prijaté na pôde uhorského snemu. Roku 1608 išlo o kompromis medzi Matejom II. a protestantskými stavmi, ktorým sa začal nový úsek uhorských dejín. Druhý kompromis nasledoval po uzavretí Mikulovského mieru roku 1622 medzi Ferdinandom II. a Gabrielom Betlenom a pretavil sa do uznesení šopronského snemu. Tretí kompromis, veľmi pripomínajúci ten z roku 1622, sa odohral po povstaní Juraja I. Rákociho. Tiež bol prijatý mimo uhorských hraníc – v dolnorakúskom Linci. Šopronský mier z roku 1681 bol takisto prejavom kompromisu medzi Uhorskom (v ktorom prebiehalo kurucké povstanie a vládlo gubernium) a viedenským dvorom. Piaty, definitívny kompromis bol uzavretý Satmárskym mierom roku 1711. Spomenuté kompromisy sú dôkazom, že uhorská politická elita si na dohodu s Habsburgovcami vždy ponechala priestor a tesnejšia previazanosť Uhorska a západných častí monarchie spôsobená tureckou expanziou zostala aktuálna aj po roku 1606. Vôľa na kompromis medzi panovníkom a uhorskými stavmi sa v konečnom dôsledku ukázala obojstranne nielen výhodnou, ale aj nevyhnutnou. Uzavretie kompromisy sa v Uhorsku zároveň spečatovali korunováciami príslušníkov rodu (resp. dynastie) Habsburgovcov. Roku 1608 to bola korunovácia Mateja II., roku 1622 Eleónory Gonzagovej (druhej manželky Ferdinanda II.), roku 1647 bol korunovaný Ferdinand IV., roku 1681 Eleonóra Magdaléna Wittelsbachová (tretia manželka Leopolda I.) a roku 1712 Karol III.

Svet stredoveku sa na našom území v mnohých sférach života vytrácal rýchlejšie aj vďaka šíreniu reformačných myšlienok a laicizácii vzdelania a vedy. Napriek pohnutým časom sa k nám dostávali myšlienky humanizmu a renesancie. Nové myšlienkové prúdy sem prichádzali mnohými spôsobmi a nachádzali živnú pôdu v cirkevnom, šľachtickom

i meštianskom prostredí. Významne sa prejavovali vo forme podpory vzdelávania, umenia a kultúrneho mecenášstva. V mestskom prostredí sa humanistické myšlienky šíрили predovšetkým v mestských školách. Zároveň sa 16. storočie u nás stalo obdobím intenzívneho prenikania myšlienok reformačného hnutia, ktoré sa prejavilo aj v rôznych radikálnych formách. V druhej polovici 16. storočia sa situácia vyvinula v prospech umiernennej reformácie, vychádzajúcej z učenia Martina Luthera, zhrnutého v augsburskom vyznaní z roku 1530. Prínosom reformácie bolo aj to, že širším skupinám obyvateľstva jazykovo priblížila myšlienky kresťanského humanizmu, kládla dôraz na ich vzdelanie a zmenila zameranie vzdelania. Humanizmus a reformácia mali silný vplyv na determinanty kultúrneho vývoja Slovenska až do konca 18. storočia. Všetky dôležité prúdy hýbajúce ranonovovekou spoločnosťou, či už išlo o humanizmus, reformáciu, alebo o protireformáciu, kládli dôraz na kvalitné vzdelanie. Vďaka tomu sa vzdelanie a školská výchova stali aj náboženskou sférou vplyvu. Školy podporovali tak magistráty miest, ako aj šľachtici a cirkvi. Šírenie a podpora gramotnosti mali vplyv i na nárast tlačovej produkcie, ktorú zabezpečovali putovné a neskôr stále tlačiarne v mestách.

Zvýšila sa umelecká produkcia humanistických básnikov píšucich po latinsky, ale objavili sa i nové žánre, napríklad historické spevy a príležitostná ľúbostná a duchovná poézia, medzi ktorej autormi boli drobní zemia, kňazi, učelia, študenti i potulní speváci. Veľký význam malo aj to, že väčšina týchto autorov tvorila v domácich národných jazykoch a tak podnecovala ich rozvoj.

Premena človeka, jeho nárokov na život, vlastnú realizáciu i umelecké cítenie sa naplno prejavovala aj v architektúre a umení 16. storočia. V nových dielach mizol vplyv gotiky a začali prevládať renesančné prvky. Tie boli do Uhorska importované priamo z ohniska renesancie – z Apeninského polostrova, odkiaľ prichádzali architekti a umelci podieľajúci sa na výstavbe protitureckých pevností, sakrálnych budov, honosných sídel magnátov či renesančných meštianskych domov.

Doba, ktorej charakter udávali protiturecké vojny i stavovské povstania, si vynútila výstavbu špecifických šľachtických sídel – renesančných kaštieľov, ktoré zohľadňovali nielen ich fortifikačnú funkciu, ale aj pohodlie majiteľa. Pre slovenské urbánne prostredie sa stali charakteristické radnice a mestské veže (Bratislava, Gelnica, Kežmarok, Komárno, samostatne stojace mestské veže sa zachovali v Košiciach, Banskej

Bystrici, Trnave, Rožňave). No nielen verejné budovy, ale aj súkromné, meštianske domy sa postupne začali meniť. Väčšina renesančných domov mala staršie, gotické jadro a bola postavená na stredovekej parcele. Na ich fasádach i v ich interiéroch sa však použili živšie dekoračné prvky, ba aj farebnosť (napr. v Banskej Bystrici a Banskej Štiavnici). V Prešove sa zase zachovali domy so stĺpovými schodiskami, v Levoči domy s maľovanými drevenými povalami, v Kežmarku a Spišskej Sobote domy s kamennými kozubmi a portálmi. S príchodom renesancie sa objavila snaha o estetizáciu mestských priestorov. V severoslovenských mestách sa rozšírili podľubia domov (Žilina, Levoča, Stará Ľubovňa).

Dôležitým faktorom v rámci náboženských zápasov a predovšetkým rekatolizačného prúdu sa stala jezuitská rehoľa. Okrem mravnej výchovy a kresťanskej zbožnosti kládla dôraz na kvalitné vzdelanie, vďaka čomu na Slovensku vzniklo viacero gymnázií i univerzita založená roku 1635 v Trnave (*studium generale* s teologickou a filozofickou fakultou). Nezanedbávala sa ani sféra umenia v podobe sakrálnych stavieb či masových divadelných predstavení. *Studium generale* sa objavilo roku 1657 aj v Košiciach, o desať rokov neskôr vzniklo v Prešove významné evanjelické kolégium. Protestanti z Uhorska navštevovali zväčša protestantské nemecké univerzity, pričom protestantské školstvo už koncom 17. storočia prežívalo krízu, čo ilustruje aj skutočnosť, že na začiatku 18. storočia zostalo funkčných už len desať protestantských gymnázií. Celé 16. storočie zápasili s problémami aj katolícke rehole. Rehoľa františkánov zostávala (popri krátkom pôsobení jezuitov) dlhý čas jedinou v Uhorsku. Až v 17. storočí vznikli ďalšie rehole, ktoré boli zamerané na výchovnú a charitatívnu činnosť. To isté platilo pre ženské rehole, z ktorých v Uhorsku pôsobila iba rehoľa klarisiek, ostatné začali prichádzať až v rámci katolíckej obnovy v 17. storočí.

Satmárskym mierom sa roku 1711 skončilo posledné a najväčšie stavovské povstanie v dejinách Uhorska. Jeho dejiskom bolo predovšetkým Slovensko, a to so všetkými dôsledkami pre stav hospodárstva aj obyvateľstva. Hoci nastalo obdobie mieru, dozvuky povstania v Uhorsku rezonovali ešte veľmi dlho. Slovensko však napriek tomu zažívalo obdobie konsolidácie spoločenských, kultúrnych a hospodárskych pomerov. Bolo zbavené nájazdov Osmanov a vojenských akcií povstaleckých i cisárskych vojsk. Tie v minulosti predstavovali významný prvok spomaľujúci vývoj krajiny, ako aj silný faktor diskontinuity mnohých procesov. Hoci boje už neprebiehali priamo na Slovensku, nárastom

významu habsburskej monarchie v európskej politike bola potreba kvalitnej stálej armády aktuálna – obyvatelia ju mali udržiavať pomocou daní a dopĺňaním jej početného stavu. Relatívne pokojné 18. storočie umožnilo, aby sa udiali aj zmeny v štruktúre obyvateľstva. Dolná zem, oslobodená spod osmanskej nadvlády, sa otvorila obyvateľom preľudneného severu Uhorska. Bol to čas, keď sa začalo osídľovanie vyľudnených oblastí na juhu kráľovstva, kde Slováci zanechali nezmazateľnú stopu.

Osemnásťte storočie je zároveň obdobím, keď v uvažovaní nielen vzdelancov, ale aj bežných ľudí nadobúdala dominantnú pozíciu rozum, racionalita a snaha vedecky analyzovať, spoznávať svet. Súhrnne možno tento myšlienkový prúd označiť za osvietenstvo. Hlavným zdrojom a šíriteľom nových myšlienok bol panovnícky dvor. Pre osvietenstvo v Uhorsku bolo v tých časoch charakteristické, že jeho nositeľom bol pomerne úzky okruh ľudí, ktorý tvorili zväčša príslušníci inteligencie a šľachtici zamestnaní v štátnych úradoch. Reformy, také typické pre 18. storočie, sa uskutočnili v osvietenskom duchu s cieľom prekonať hospodárske a kultúrne zaostávanie ríše, všeobecne ju pozdvihnúť a zvýšiť jej životaschopnosť. Každý vojenský konflikt totiž preveril schopnosť štátu nakladať so svojím prírodným i ľudským potenciálom vo vlastnom záujme. Štát preto preberal do svojich rúk širokú škálu riadenia – hospodárstvo, reguláciu vzťahu zemepán-poddaný, systém vzdelávania a budovanie moderného školstva, osvety, zdravotníctva aj iných sfér života spoločnosti. V tomto spoločenskom kvase sa postupne začala deštruovať feudálna spoločnosť, pre ktorú boli typické stavovské výsady, a začala sa rodiť spoločnosť moderná, občianska, v ktorej sú si pred zákonom všetci rovní. Zároveň sa na scénu prihlásilo národné uvedomenie, hľadanie vlastných koreňov, spoznávanie svojho pôvodu, jazyka, kultúry.

Uhorská šľachta uzavretím Satmárskeho mieru zakonzervovala svoje privilégia výmenou za upevnenie postavenia habsburskej dynastie v Uhorsku a pozvoľnou snahou zapojiť Uhorské kráľovstvo do systému vzťahov v rámci celej monarchie. V tejto súvislosti išlo najmä o hospodársky a politický systém. Kráľ Karol III. pri presadzovaní svojich centralizačných cieľov postupoval nenásilne a vzhľadom na historické skúsenosti s uhorskou šľachtou aj obozretne. Na medzinárodnom poli bol nútený vzdať sa španielskeho dedičstva v prospech francúzskeho kandidáta na trón. Aj to bol jeden z dôvodov, prečo vydal dokument nazvaný *Pragmatická sankcia*, ktorý definoval nedeliteľnosť monarchie,

jej podriadenosť rodu Habsburgovcov a určoval nástupnícky poriadok. V ňom bolo zakotvené, že moc v ríši sa môže odovzdávať aj po ženskej rodovej línii.

Týmto aktom Karol III., ktorý zomrel bez mužských potomkov, umožnil svojej 23-ročnej dcére Márii Terézii nastúpiť na trón habsburskej ríše. Mladá panovníčka však onedlho musela čeliť neuznaniu tohto aktu a vojenskej konfrontácii s viacerými rivalmi. Dlhoročný konflikt, nazývaný vojna o habsburské dedičstvo, v ktorom bola nútená obhajovať svoje nároky na trón, i tzv. sedemročná vojna odhalili zaostalosť ríše a jej slabú efektivitu. Cestou, ako dohnať okolité štáty, predovšetkým ambiciózne Prusko, boli reformy.

Prvoradý cieľ predstavovalo zriadenie stálej a bojaschopnej, dobre vycvičenej armády, ktorú navyše bolo treba neustále dotovať veľkými objemami finančných prostriedkov. Keďže Márii Terézii sa nepodarilo zdaniť uhorskú šľachtu, pozornosť začala venovať poddaným. Práve z ich radov totiž pochádzali muži verbovaní do vojska. Aby zabezpečila stabilné a uspokojivé príjmy z poddanských hospodárstiev, panovníčka razantne vstúpila do vzťahu medzi zemepánom a poddaným. Koncom 60. rokov 18. storočia uskutočnila tzv. urbársku reguláciu, v ktorej bol nehnuteľný poddanský majetok – oráčiny, lúky a pasienky – zapísaný do celokrajinského urbára. Na základe tohto súpisu sa potom stanovili povinnosti poddaných voči zemepánom. Urbárska regulácia prispela k tomu, že poddaní mohli pravidelne odvádzať stabilnú štátnu daň. No tam sa tereziánske reformy neskončili. Kráľovná zaviedla opatrenia na oživenie hospodárstva, predovšetkým na podporu remeselnej výroby. Začali sa zakladať prvé (najmä textilné) manufaktúry, v ktorých sa už uskutočnila deľba práce a mohli zamestnať aj vyše tisíc robotníkov. Boli omnoho pružnejšie a efektívnejšie ako tradičná cechová výroba. Veľká pozornosť sa upriamila na osvetu, kde kľúčovú rolu zohralo školstvo a cirkev. Pozornosti neuniklo ani verejné zdravotníctvo, ktoré malo tiež veľký význam.

Uhorské školstvo bolo do jeho reforiem budované na konfesionálnom princípe, nemalo jednotný charakter, malo rôznu kvalitu a organizačne spadalo pod cirkev. Najvýznamnejšiu úlohu v pedagogickej sfére zohrávala jezuitská rehoľa, ktorá riadila vyše polovice gymnázií v Uhorsku aj dve uhorské univerzity (v Trnave a Košiciach). Popri nej pôsobili v školstve rehole piaristov, františkánov, uršulínok a notredamiiek. Napriek formálnemu konfesionálnemu mieru prebiehala neustála rekatolizácia

(nútená účasť protestantov na katolíckych obradoch, vylúčenie z istých pracovných pozícií a pod.). Katolicizmus bol štátnym vierovyznaním, čo iné konfesie znevýhodňovalo. V čase násilnej protireformácie viaceré protestantské školy zanikli alebo stratili úroveň.

Štátne záujmy sa nie vždy zhodovali s predstavami a cieľmi cirkevných autorít. Štát preto už roku 1735 zriadil v Banskej Štiavnici školu, ktorej cieľom bolo vychovať novú generáciu odborníkov pre potreby štátnych banských podnikov. Na jej čelo bol vymenovaný významný kartograf a matematik Samuel Mikovíni. Začiatkom 60. rokov 18. storočia vznikla v Banskej Štiavnici Banícka akadémia – vyššia odborná škola, ktorá dosiahla takú úroveň, že sa stala prototypom pre technické vysoké školy v celej Európe. Pri škole bolo moderné chemické laboratórium, kam chodili robiť pokusy aj zahraniční vedci. Absolventi školy sa uplatňovali v praxi doma i za oceánom. Ťažba a spracovanie drahých kovov vyžadovali neustále nové technické inovácie, aplikovanie vedeckých poznatkov. Preto sa už v 20. rokoch 18. storočia na čerpanie banskej vody z veľkých hĺbok využívali atmosférické banské stroje.

I fungujúce inštitúcie, akými boli univerzity, museli prejsť zmenami. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity bola zreorganizovaná, vznikli na nej nové prírodovedné katedry, dokonca aj observatórium. Naprojektoval ho astronóm Maximilián Hell, ktorý uskutočnil výpravu na dánsky ostrov, kde pozoroval prechod Venuše popred slnečný disk. Astronomické pozorovania a ich výsledky publikoval tak vo vlastných dielach, ako aj v zahraničných vedeckých periodikách. Práce profesorov na Trnavskej univerzite z odboru filozofie zohrali dôležitú úlohu v jej rozvoji. Roku 1765 sa v Trnave začalo i štúdium medicíny, vyučované na fakulte s piatimi katedrami. Jej profesori a absolventi sa tiež zapájali do vedeckého života, príkladom toho bol nový, priekopnícky medicínsky odbor – sociálna hygiena a zdravotníctvo. Profesormi na univerzite sa mohli stať nielen príslušníci jezuitskej rehole, ale aj laici. Keďže univerzitu prevzala do svojej správy kráľovná, jezuitská Trnavská univerzita bola poštátnená. Roku 1777 bola presťahovaná do Budína, z ktorého sa formovalo nové politické centrum Uhorského kráľovstva. Odchod univerzity z Trnavy mal negatívny vplyv na kultúrny, vedecký a spoločenský život na Slovensku. V tom istom roku panovníčka vydala školské nariadenie *Ratio educationis*, ktoré vytvorilo jednotnú školskú sústavu od základných (triviálnych) škôl až po univerzitné štúdium. V ňom bol komplexne riešený študijný program aj disciplína a normy pre

telesnú, rozumovú a mravnú výchovu na katolíckych školách. Školská správa umožňovala prístup na katolícke školy aj nekatolíkom, pričom ich konfesia im nemala byť na ujmu. Zavádzali sa pokrokové tendencie a moderné pedagogické postupy. Cieľom výchovy bol praktický a svojmu postaveniu primerane vzdelaný jednotlivec.

Osemnásťte storočie bolo prelomovým aj pre vedu a techniku. Strategickým cieľom štátu bolo poznať bohatstvo, zdroje a osobitosti, ktorými disponoval. Tejto myšlienke sa podriaďoval aj výskum prírodných vied. Pozornosť sa venovala minerálnym prameňom, ich liečivým účinkom, mineralógii, rudnému baníctvu, speleológii, botanike a pod. Vzrastal záujem o prieskum neprebádaných lokalít a pohorí, najmä Tatier a rudohorí. Zintenzívnila sa astronómická a meteorologická činnosť.

Pozornosti neunikalo ani obyvateľstvo, jeho reč, zvyky, antropológické vlastnosti, predispozície, mentalita a zručnosti. Medzi popredné osobnosti uhorskej vedy, ktoré sa venovali vlastivednému výskumu, patrili polyhistor Matej Bel. Združil okolo seba skupinu spolupracovníkov, ktorých spoločným dielom boli mnohohväzkové *Notície*, obsahujúce dobové poznatky z oblasti prírodných pomerov, dejín a súčasnosti jednotlivých stolíc Uhorského kráľovstva.

Osemnásťte storočie je vo vede obdobím, keď sa zintenzívnil historický výskum, pričom v historiografii nastalo nové, tzv. kritické obdobie. Badateľný je ústup od kronikárskeho spracovania historických udalostí, vychádzajúceho z biblických a antických zdrojov. Začal sa výskum listinných a naračných prameňov. Už od 17. storočia prebiehal výskum začiatkov kresťanstva v Uhorsku, pričom sa oživila veľkomoravská tradícia a koncept autochtónnosti Slovákov. Zároveň vznikali prvé obrany pred dehonestáciou Slovákov ako jedného zo štátotvorných etník Uhorska. Zo slovenskej strany sa formulovali argumenty oprávňujúce rovnoprávne postavenie slovenskej šľachty a meštianstva v rámci uhorského politického národa. Vidieť to aj v prvej politickej obrane Slovákov z Trenčína a Trenčianskej stolice proti útokom uhorskej šľachty z pera Jána Baltazára Magina, dubnického farára. Ján Baltazár Magin, Matej Bel a Samuel Timon sú tvorcami tzv. pohostinnej a zmluvnej teórie. Podľa tohto konceptu Maďari po príchode na územie Uhorska v 9. storočí splynuli s miestnym obyvateľstvom, čím vznikol jeden ľud a jeden uhorský národ – *natio hungarica*, ktorý je tvorcom spoločného štátu. V obranách je vyjadrený odpor proti tomu, aby sa *natio hungarica* stotožňovalo s *natio magyarica*, pričom osud Slovákov bol osudovo

zviazaný s Uhorským kráľovstvom. Popri národnoštátnom koncepte sa formovalo i povedomie o delení „národa“ Slovanov na jednotlivé kmene a slovanského jazyka na nárečia. Typickým reprezentantom tejto etapy tvorby slovenskej ideológie bolo latinské dielo Juraja Papánka *História slovenského kmeňa*. Autor v ňom predstavil slovenské dejiny od biblických čias po súčasnosť, pričom publikoval mená a chronologické tabuľky fiktívnych slovenských kráľov až po Svätopluka. Bol zástancom autochtónnej teórie, podľa ktorej je Panónia pravlast'ou všetkých Slovanov a Slováci sú ich priami potomkovia. Ako jediní si podľa neho zachovali pôvodný názov a slovenský jazyk označil za najzachovanejší a najčistejší zo všetkých slovanských jazykov. Napriek svojim nedostatkom Papánkovo dielo výrazne ovplyvnilo slovenských vzdelancov aktívnych v prvej fáze národného obrodovania.

Hoci bol raný novovek predovšetkým do ukončenia stavovských povstaní mimoriadne búrlivým obdobím, v priebehu 18. storočia sa situácia v Uhorsku stabilizovala a umožnila jeho ďalší rozvoj. Na Slovensku vznikla prevažná časť umeleckých hodnôt Uhorska (predovšetkým v oblasti architektúry, výtvarného umenia, plastiky a pod.). Slovensko si spolu so Sedmohradskom udržalo status najurbanizovanejšej časti Uhorska, pričom mestotvorný proces tu pokračoval aj v 18. storočí. Slovensko sa v rámci Uhorska vyznačovalo vyššou mierou hospodárskej rozvinutosti ako ostatné jeho časti (baníctvo, cechy, manufaktúry, technické novinky, formy spolčovania). Tento fenomén zase spôsobil, že v slovenskej populácii sa vyskytoval nadpriemerný podiel mestského obyvateľstva, remeselníkov, námezdné pracujúcich. Počas 16. – 18. storočia tu pôsobili vyššie katolícke a evanjelické vzdelávacie inštitúcie s celouhorským významom.

HLAVA

I

ÉRA INTEGRÁCIE. ZAČLEŇOVANIE UHORSKA DO HABSBURSKÉJ MONARCHIE

1. Moháčska bitka a jej bezprostredné dôsledky

Vzostup Osmanskej ríše Porážkou uhorského kráľovského vojska a smrťou kráľa Ľudovíta II. Jagelovského v bitke pri Moháči, ktorá sa odohrala 29. augusta 1526, sa v Uhorsku oficiálne skončil stredovek. Táto udalosť bola nepochybne spúšťačom hlbokých politických, náboženských, kultúrnych i spoločenských zmien, ktorými prešlo obyvateľstvo v nasledujúcom období. V tom čase patrila Osmanská ríša medzi najvýznamnejšie ríše sveta. Roku 1453 obsadila Konštantínopol, čím urobila bodku za existenciou Byzantskej ríše, a v prvých decéniách 16. storočia si postupne podmaňovala Blízky východ. Zároveň už mala obsadenú veľkú časť Balkánu a všetko nasvedčovalo tomu, že jej expanzia na sever bude pokračovať. Dôkazom toho bol aj pád Belehradu a Šabacu roku 1521. Z hľadiska rozlohy bola Osmanská ríša päťkrát väčšia a štyrikrát ľudnatejšia ako Uhorsko, ktoré malo na sklonku éry panovania Jagelovcov asi tri a pol milióna obyvateľov.

Moháčska bitka Pri mestečku Moháč, ležiacom asi 200 km vo vnútrozemí Uhorska, sa proti vynikajúco vycvičenej, dobre vyzbrojenej 80-tisícovej osmanskej armáde, ktorú viedol sám sultán Sülejman I., postavilo 26 000 mužov vrátane kráľa Ľudovíta II. Jagelovského. Uhorské vojsko disponovalo dvanástimi až trinástimi tisíckami príslušníkov ťažkej i ľahkej jazdy, ako aj rovnakým počtom českých, poľských a uhorských pešiakov. Treba podotknúť, že vojsko uhorského a českého kráľa Ľudovíta II. bolo v skutočnosti nekompletné. Pre oneskorené zvolanie nedošli na miesto vojnového stretu nemecké žoldnierske jednotky, vojsko českých stavov ani chorvátske stavovské bandériá. Počas bitky, ktorá trvala od štvrtej hodiny popoludní do zotmenia, veľká časť uhorského vojska padla. Popri početnej prevahe Osmanov veľmi zavážilo aj ich poľné delostrelectvo. Ľudovít sa v beznádejnej situácii snažil zachrániť útekou na koni, no pri prekonávaní rozbahneného brehu potoka Čele sa utopil. Zachránilo sa len tri- až štyritisíc vojakov.

Bitka mala devastačný vplyv nielen na osud jagelovskej dynastie v Uhorsku, ale aj na štátny a cirkevný aparát spravujúci polovicu územia krajiny. V boji totiž zahynuli dvaja arcibiskupi (hlavný veliteľ kráľovského vojska kaločský arcibiskup Pavol Tomori i ostrihomský arcibiskup Ladislav zo Zalky), piati biskupi, župani deviatich stolíc, z uhorských krajinských hodnostárov krajinský sudca, pohárnik, dverník,

niekoľkí komorníci a dvormajstri, asi tridsať magnátov (veľmožov – príslušníkov vysokej aristokracie, majiteľov mimoriadne rozsiahlych panstiev, akými boli napr. členovia rodov Peréni, Séči, Zápoľský, Bat'áň, Várdai, Forgáč, Palóci, Balaša, Pakši). Sultán sa domnieval, že porazil len predvoj uhorského vojska, a preto vyčkával na ďalšie vojenské kroky Uhrov. Tie však neprichádzali. A tak dal demonštratívne popraviť jeden a pol tisíc zajatcov (z toho množstvo mládencov – panošov, ktorí sa nachádzali v uhorskom tábore) a pohol sa smerom k Budínu. Už krátko potom, ako dostala správu o nešťastnej bitke, sa kráľovná vdova Mária i s kráľovským dvorom, vesprémskym biskupom, s taverníkom (lat. *magister tavarnicorum regalium*; vysoký uhorský krajinský hodnostár, sudca kráľovských miest), s kráľovským kastelánom, pápežským nunciom a s významnými nemeckými mešťanmi uchýlila do bezpečia pohraničnej Bratislavy, pričom priniesla so sebou aj kráľovský poklad.

Do opusteného Budína sultán vstúpil 12. septembra 1526. Vyplienil ho, dal spustožiť strednú časť Uhorska a potom zamieril na juh. Jeho vojsko sa nezdržiavalo dobýjaním pevností a miest. Odolali Päťkostolie, Vesprém, Stoličný Belehrad, Tata, Ostrihom aj Komárno. Prostý ľud sa buď zachraňoval útekem, alebo kládol odpor v primitívnych fortifikáciách, ktoré ho nemohli ochrániť a pre osmanských vojakov neboli nijakou prekážkou. Cestou Osmani systematicky decimovali obyvateľov miest, mesteciek a dedín. Odpor profesionálneho vojska bol len sporadický, menšie vojenské šarvátky organizovali napríklad slavónsky magnát Krištof Frankopan, jágerský biskup Pavol Várdai, čiastočne niektoré jednotky Jána Zápoľského. Odhaduje sa, že počas tejto výpravy zobrali Turci do otroctva niekoľko desiatok tisíc ľudí, ktorí boli predaní buď v Belehrade, alebo až v Konštantínopole.

***Osmanský
postup
v Uhorsku***

Smrťou kráľa sa uhorský kráľovský trón uprázdnil a zároveň s tým sa rozpútal boj medzi sedmohradským vojvodom Jánom Zápoľským (reprezentantom tzv. národnej strany) a zahraničným kandidátom – rakúskym arcivojvodom Ferdinandom Habsburským. Zápoľského rod pochádzal zo Zapolja v Slavónii, Jánov otec Štefan bol uhorským palatínom. Po matke, princeznej z poľského rodu Piastovcov, mal Ján kráľovský pôvod. Už ako 13-ročný bol vymenovaný za hlavného župana Liptova, Spiša a Zemplína. Vlastnil viac ako 72 hradov a panstiev a okolo 12 000 poddanských usadlostí, roztrúsených po celom Uhorsku, čo predstavovalo

***Dvaja
kandidáti
na uhorský
trón***

takmer 8 % všetkej pôdy. Roku 1505 sa mu podarilo presadiť zákon, podľa ktorého po prípadnom vymretí Jagelovcov môže na uhorský trón nastúpiť len domáci veľmož. Pritom za horúceho kandidáta považoval predovšetkým seba. Od roku 1510 bol aj sedmohradským vojvodom a horlivo bojoval proti účastníkom Dóžovho povstania. Práve tvrdý postup proti vzbúreným sedliakom vzbudil u uhorskej šľachty silné sympatie k nemu. Stála za ním predovšetkým stredná a nižšia šľachta, no sympatizovali s ním aj niektorí preláti (vyšší cirkevní hodnostári) a magnáti. Prostredníctvom svojich familiárov (šľachticov patriacich do jeho družiny) mal vplyv na dianie vo väčšine stolíc. Je príznačné, že do bitky pri Moháči, hoci ho o pomoc žiadal kráľ, nezasiahol, aby uchránil vlastné vojsko. Jeho brat Juraj v bitke padol.

***Ferdinand
Habsburský
a jeho pozícia***

Veľkou oporou Ferdinanda v snahe získať uhorský trón bola jeho sestra – kráľovná vdova Mária. Súrodenci vychádzali z dohôd o nástupníckych právach uzatvorených medzi Habsburgovcami a Jagelovcami roku 1515 v Bratislave. Na základe nich sa uhorský kráľ Ľudovít II. Jagelovský oženil s Máriou Habsburskou a Ferdinand Habsburský s Annou Jagelovskou. V prípade, že by jeden alebo druhý kráľ zomrel bez mužského potomka, mal jeho krajinu získať jeho švagor. A táto situácia v Uhorsku práve nastala. Nerešpektujúc dynastické zmluvy dvoch panovníckych rodov, na uhorskom sneme 10. novembra 1526 však akklamáciou zvolili za kráľa Jána Zápoľského. Na sneme sa zúčastnilo množstvo magnátov, zástupcovia väčšiny kráľovských miest a delegáti dvadsiatich dvoch stolíc. Svoju kandidatúru odvodzoval Zápoľský od rozhodnutia snemu z roku 1505, ktorý cudzincom zakazoval nástup na trón. Dňa 11. novembra 1526 ho preto v Stoličnom Belehrade nitriansky biskup Štefan Podmanický korunoval uhorskou kráľovskou korunou. Ferdinand sa medzičasom stal českým kráľom (korunovaný bol v Prahe 23. októbra). Jeho prestíž zvyšovalo i to, že bol bratom rímsko-nemeckého cisára a španielskeho kráľa Karola V. a navyše jeho voľbe nahrával aj strach z Osmanov. Ferdinandovi uhorskí prívrženci (predovšetkým spomedzi magnátov, napr. taverník Alexius Turzo, palatín Štefan Bátori, magnát Peter Révai) ho 16. decembra 1526 na sneme v Bratislave, kde vtedy sídlila jeho sestra Mária, zvolili za kráľa. Zo slobodných kráľovských miest za Ferdinandom stáli iba Bratislava a Šopron, obsadené nemeckými žoldniermi. Na hrade Cetín ho 1. januára 1527 zvolili za panovníka i chorvátske stavy. Krátko

nato na jeho stranu prešiel chorvátsky bán Štefan Bat'áň, ale aj známí vodcovia, ktorí sa osvedčili v bojoch proti Turkom – jágerský biskup Pavol Várdai a Krištof Frankopan.

Dvomi kráľovskými korunováciami vzniklo dvojvládie, ktoré vyústilo do dlhoročnej občianskej vojny. Tá priniesla so sebou devastáciu majetkov, stála veľa životov a navyše oslabovala Uhorsko v boji proti Osmanskej ríši. Ferdinand našiel oporu u svojho brata cisára Karola V., od ktorého mohol čiastočne žiadať pomoc z európskych i zo zámorských dŕžav Habsburgovcov. Ján Zápoľský sa, naopak, orientoval na protihabsburské sily v Európe. K významnej bitke medzi oboma panovníkmi došlo na jar 1527 pri Tise, kde Ferdinandovo vojsko na hlavu porazilo Zápoľského zbory. Za týchto okolností mnohí poprední magnáti, menší i strední šľachtici, ale aj mestá prešli na Ferdinandovu stranu.

Potom už nič nestálo v ceste, aby bol Ferdinand 3. novembra korunovaný v Stoličnom Belehrade za kráľa. Treba zdôrazniť, že i pre príslušníkov habsburského rodu bola uhorská korunovácia jedinečnou udalosťou. Rakúske krajiny totiž nikdy neboli povýšené na kráľovstvo a zostávali dedičným arcivojvodstvom. Panovník v nich prijímal od stavov len vzdávanie holdu. Je zvláštne, že i v habsburskom Španielsku ešte v stredoveku zanikol akt korunovácie. Okrem českej a ríšsko-nemeckej korunovácie teda absolvovali Habsburgovci iba korunováciu uhorskú, ktorá bola prestížnejšia, čo sa odzrkadľovalo aj v používanej titulatúre Habsburgovcov a pri dvorských ceremóniách. Vyplývalo to z európskej hierarchie panovníckych titulov, ktorú určil pápež Július II. roku 1504. V nej stál uhorský kráľovský titul na prednejšom mieste než napríklad český.

Za týchto okolností bol Ján Zápoľský nútený opustiť Uhorsko a na jeseň 1527 sa uchýlil do Poľska. Zároveň sa odhodlal osloviť jediného relevantného protivníka, ktorý mohol Habsburgovcom mocensky konkurovať – sultána. Turci jeho prosbu o vojenskú pomoc uvítali a začali s pravidelnými výpravami do Uhorska. Už roku 1529 sa pokúšali obľahnúť Viedeň a podnikali koristnícke výpady na územia ovládané Ferdinandom. Roku 1532 sa na ceste k Viedni zastavili pri malom hrade Kysek, ktorého napokon úspešnú trojtýždňovú obranu viedol chorvátsky šľachtic Mikuláš Jurišič. Po tomto neúspechu sultán Sülejmán I. uzatvoril

*Dvojvládie
a začiatok
občianskej
vojny*

*Zápoľský
a osmanská
podpora*

s Ferdinandom 23. júna 1533 v Konštantínopole prímerie, ktoré ďalej zabezpečovalo *status quo* a právo sultána schvaľovať dohody medzi dvomi uhorskými kráľmi.

Ani jeden z protikráľov však nemal dosť prostriedkov, aby vybojoval konečné víťazstvo. Pomerne jednoduchou cestou, ako si posilniť vplyv (pomoc zo zahraničia sa ukázala ako nedostatočná), bola snaha získavať na svoju stranu jednotlivých šľachticov pomocou udeľovania kráľovských majetkov. Tí však kvôli nadobúdavaniu majetkov prechádzali z jedného tábora do druhého. Tak sa väčšina kráľovskej pôdy dostala do rúk magnátov, na čo sa s nevôľou dívala predovšetkým nižšia šľachta. Postupom času sa na Ferdinandovu stranu začali pridávať aj strední a drobní šľachtici i mešťanstvo. Napriek osmanskej pomoci Zápoľskému sa napokon Ferdinandovi podarilo stabilizovať svoju moc najmä v pohraničných oblastiach na západe, v Chorvátsku, Slavónii a v severných, hornatých krajoch Slovenska. Spolu s Bratislavou a Považím pevne ovládal banské mestá, Spiš a dôležité pevnosti na Dunaji – Komárno, Ostrihom a Vyšehrad. Kráľ Ján kontroloval uhorskú nížinu, severovýchod Uhorska a Sedmohradsko. Obaja panovníci si udržiavali vlastné mocenské orgány a svojich najbližších ustanovili za popredných krajinských hodnostárov. Hoci sa deklarovali za uhorských kráľov, reálnu moc mohli *de facto* prejaviť iba na vlastnom teritóriu.

Veľkovaradínsky mier

Dlhoročný vyčerpávajúci spor uhorských protikráľov (uzavreli medzi sebou 11 prímerí, ktoré boli porušené) sa napokon skončil diplomatickým urovnaním, sprostredkovaným cisárom Karolom V. Dňa 24. februára 1538 Ján Zápoľský a Ferdinand Habsburský uzavreli mier vo Veľkom Varadíne. Vzájomne sa prijali za bratov, rozdelili si územie Uhorska a uznali sa za legitímnych vládcov príslušných častí. Ferdinandovi pripadla západná časť krajiny, Chorvátsko a Slovensko (s výnimkou Košíc a východoslovenských stolíc), Zápoľskému Sedmohradsko a východné Uhorsko. Ferdinand I. sa zaviazal, že ak nezanechá dediča, jeho časť Uhorska pripadne kráľovi Jánovi. Ak zomrie Zápoľský, jeho eventuality syn (kráľ mal vtedy už päťdesiat rokov a bol slobodný) dostane od Ferdinanda titul spišského grófa. Ferdinand mal potom mladému princovi garantovať vlastníctvo všetkých Zápoľského majetkov, dať mu jednu zo svojich dcér za manželku a v prípade vymretia rakúskej i španielskej vetvy rodu uznať jeho nároky na celú habsburskú dŕžavu. Zmluva obsahovala aj tajný dodatok o vzájomnej vojenskej podpore pri

eventuálnom osmanskom vojenskom útoku. Podpísaná bola v situácii, keď centrálnu časť Uhorska aj s Budínom, celé Sedmohradsko i severovýchodnú časť Uhorska (Šariš, Zemplín, Turňa a Abov) kontroloval Ján Zápoľský. Ferdinand mal v rukách veľkú časť Chorvátska, Slavóniu i Dalmáciu a západné Uhorsko, pričom na Slovensku ovládal územie od Bratislavy po Gemer a Spiš.

Onedlho po podpise zmluvy sa však Zápoľský oženil v Stoličnom Belehrade s dcérou poľského kráľa Žigmunda I. Izabelou. Z tohto zväzku sa narodil syn Ján Žigmund. Ján Zápoľský zakrátko (v júli 1540) zomrel. Vdova po ňom vyhlásila mier za neplatný a požiadala sultána o pomoc pre syna. Sultán pozvanie využil a vtiahol s armádou do Uhorska.

V čase anarchie, ktorá zavládla v krajine počas bojov o trón medzi Ferdinandom Habsburským a Jánom Zápoľským, sa mnohí bohatí šľachtici pridávali raz na jednu, raz na druhú z bojujúcich strán. Títo šľachtici, tzv. lúpežní rytieri, v období bojov o uhorský trón ako prívrženci niektorej zo súperiacich strán podnikali nájazdy na majetky prívržencov opačnej strany. Pritom sa dopúšťali útokov na mestá, kláštory, dediny, hrady, na pocestných, kupcov a žiadali od nich „výpalné“. Medzi najznámejších patrili bratia Rafael a Ján Podmanickí, ktorí sa zmocnili viacerých hradov na Považí. Hlavný kapitán Horného Uhorska Mikuláš Kostka sa nezákonne usídlil na hrade Lietava. Gemerský župan František Bubek, pôvodne bojujúci proti lúpežným rytierom, sa aj so synom pustil do plienenia majetkov svojich odporcov, do vykrádania kostolov a razby falošných mincí. V Gemeri podobne raboval Melichar Balaša. Lúpežné výpravy na Spiš, do Malohontu a Gemera zase podnikal Matúš Bašo z Čoltova (od jeho priezviska je odvodené slovo bašovať) so svojimi spoločníkmi, pričom velil asi trom tisíciam ozbrojencov. Napríklad vypálil mesto Levoču a vyraboval kartuziánsky kláštor na Skale útočišť a v Slovenskom raji. Situácia bola natoľko vážna, že snem prijal roku 1548 zákon, ktorý nariaďoval chytených zbojníkov potupne popraviť. Proti lúpežným rytierom napokon muselo zasahovať až kráľovské vojsko pod velením grófa Mikuláša zo Salmu a postupne ich vojensky likvidovať. Ich majetok mal prepadnúť kráľovi.

*Šľachtická
anarchia*

2. Osmanská okupácia a rozdelenie Uhorska

Obsadenie Budína Využívajúc Zápoľského pozvanie, 29. augusta 1541 turecká armáda obsadila Budín, ktorý sa stal pašalíkom – centrom novej osmanskej provincie. Dva roky nato Turci dobyli Ostrihom, v dôsledku čoho sa arcibiskupstvo a kapitula presťahovali do Trnavy. Sídлом Päťkostolskej, prechodne i Veľkoveľkokostolskej diecézy a od roku 1596 aj jágorského biskupa a kapituly sa od roku 1596 stali Košice. Viacerí biskupi týchto diecéz sa však zdržiavali aj v Bratislave, Trnave, vo Viedni či v Rábe. Hranica Osmanskej ríše sa posunula na vzdialenosť už iba 200 kilometrov od Viedne.

Bratislava – nové dočasné hlavné mesto Takto sa presunuli hlavné kráľovské, správne a cirkevné inštitúcie na územie Slovenska. Dovtedy polycentrický stredoveký uhorský model (osobitné sídlo kráľa, miesto konania snemov, korunovačné mesto, sídlo arcibiskupa) sa začal meniť na koncentrovanejší. Bratislava bola už od roku 1536 hlavným mestom kráľovstva, snemovým a korunovačným mestom a začali v nej sídliť i nové štátne orgány, ktoré boli organizačne napojené na centrálnu správu monarchie. Vďaka svojmu statusu (predovšetkým) korunovačného, ale aj snemového mesta bola dejiskom najrôznejších prejavov dvorských a aristokratických ceremónií. Korunovácie boli vrcholným prejavom metropolizmu, a to nielen pre

Bratislava,
pohľad na hrad
a mesto,
medirytina
z diela Georga
Brauna
a Fransa
Hogenberga
*Civitates orbis
terrarum*
z roku 1588

účasť panovníka, jeho dvoranov, sprievodcov, vyslancov z cudzích krajín, popredných uhorských magnátov i zástupcov uhorských stavov, ale aj vďaka rozličným dvorským slávnostiam, pyrotechnickým i divadelným hrám a pod. Na krátky čas kráľovho pobytu v hlavnom meste a jeho rezidencii tak mohli uhorské spoločenské elity aj Bratislavčania prežívať to, čím bol typický dvorský život v habsburských rezidenciách a v hlavných mestách ríše.

Na druhej strane treba povedať, že kráľovský dvor v podstate prestal existovať. Spolu so svojimi hodnosťarmi (v podobe titulatúry) sa protokolárne oživoval počas významných krajinských podujatí (snemov, korunovácií). Sídлом uhorského kráľa sa stala Viedeň, resp. v čase panovania kráľa Rudolfa Praha. Panovník prichádzal do Uhorska predovšetkým na otváranie snemov či na zasadnutia dôležitých súdov. Bratislavu tých čias tak možno považovať za akési neúplné ranonovoveké hlavné mesto.

Nedostatočná priestorová a urbánna rozvinutosť Bratislavy v ranom novoveku a jej nová úloha spôsobili, že mnohé reprezentatívnejšie budovy v meste slúžili na štátne účely. Vysoká aristokracia a preláti (neskôr horná tabuľa snemu) zvyčajne používali na zasadania jedáleň arcibiskupského paláca na Obilnom trhu (dnešné Primaciálne námestie), ale schádzala sa aj v dome palatína (napr. Esterháziho palác na Kapitulskej ulici). Od roku 1646 sa jej zasadania odohrávali v Zelenom dome – mestskom hostinci. Nižšia šľachta a vyslanci kráľovských miest (budúca dolná tabuľa snemu) využívali refektár františkánskeho kláštora a od roku 1630 sídlili v Krajinskom dome (na Laurinskej ulici, dnes už objekt nestojí). Počas snemových a súdnych rokovaní bývala v meste veľká núdza o ubytovanie ich účastníkov.

Obsadením Budína a zriadením Budínskeho pašalíka si Osmani **Rozdelenie krajiny** vytvorili stabilnú základňu, ktorá im umožňovala počas nasledujúcich 150 rokov uskutočňovať pravidelné výpady na Slovensko. Roku 1555 pri Rimavskej Sobote prebudovali a upravili pevnosť Sobôtka, ktorá bola sídlom správneho okresu – *náhije*. Bola to najsevernejšie postavená osmanská pevnosť v Európe.

Uhorsko sa tak rozdelilo na tri časti: Kráľovské Uhorsko (40 % z pôvodného Uhorska), Budínsky pašalík (40 % z pôvodného Uhorska) a Sedmohradské kniežatstvo s niekoľkými stolicami na východe (20 %). Sedmohradské kniežatstvo sa ako poloautonómna súčasť Uhorska tiež

dostalo do osmanskej sféry vplyvu (niekedy aj ako vazalské územie). Po roku 1547 vystupovalo ako samostatné kniežatstvo, roku 1606 síce Viedeň formálne uznala jeho samostatnosť, no tú neskôr striedavo uznávala alebo neuznávala v závislosti od aktuálnej vnútropolitckej a zahraničnopolitickej situácie.

Kráľovské Uhorsko vtedy pozostávalo z 32 stolíc, z nich len tretina ležala mimo územia Slovenska. Stalo sa integrálnou súčasťou habsburského súštátia, pričom Slovensko bolo jadrom Uhorska, kam sa presťahovali najdôležitejšie štátne úrady, krajinské i cirkevné inštitúcie. Slovensko tak zabezpečovalo ľudskú, kultúrnu, politickú i právnu kontinuitu uhorského štátu počas obdobia tureckej okupácie. Bolo súčasťou novej monarchie, ktorá po abdikácii cisára Karola V. pozostávala z rímsko-nemeckého cisárstva, z krajín českej a uhorskej koruny a z dedičných rakúskych krajín. Uhorské kráľovstvo sa napriek tomu, že bolo v personálnej únii s rakúskym arcivojvodstvom, nestalo súčasťou Rímsko-nemeckej ríše. Postupne sa začalo deliť na dve časti – na Horné Uhorsko (východná časť s centrom v Košiciach) a Dolné Uhorsko (západná časť, bližšie k Viedni), do ktorého ešte spadali Gemerská, Liptovská a Zvolenská stolica.

Nové štátne orgány

Snahou Habsburgovcov v novej, formujúcej sa monarchii bolo unifikovať správu jednotlivých krajín a pod taktovkou centrálnych dvorských úradov prekonať historické, politické, ekonomické a kultúrne rozdiely, umocnené ešte etnickou pestrosťou tohto súštátia. Rímsko-nemeckí cisári, ktorí boli zároveň uhorskými kráľmi, chceli v krajinách, čo im priamo patrili, vládnuť absolutisticky. Do ich kompetencie mali spadať ničím neobmedzené osobné rozhodnutia o všetkých kľúčových zákonných, verejnosprávnych, hospodárskych a vojenských otázkach.

V tejto oblasti Habsburgovci v Uhorsku spočiatku narážali na odlišnú právnu aj politickú kultúru krajiny. Šľachta, najdôležitejší nositeľ politickej moci v Uhorsku, chápala Uhorsko ako krajinu, ktorá je s Rímsko-nemeckou ríšou spojená formou personálnej únie dynastiou Habsburgovcov (to znamená so zachovaním faktickej samostatnosti kráľovstva vrátane vnútornej správy).

Uhorská kráľovská komora

Kráľ Ferdinand sa hneď na začiatku svojej vlády zameral na systematické vytváranie centrálnych štátnych úradov, ktoré by boli v Uhorsku nadriadené pôvodným stavovským mocenským orgánom. Cez systém

kompatibilných a centrálnie riadených štátnych orgánov mohol ďalej koordinovať svoju politiku správy v celej monarchii. Viedenský dvor vyvíjal veľmi silný centralizačný a zároveň modernizačný tlak na správu financií. Na zefektívnenie príjmov a hospodárenia panovník roku 1528 zriadil nový úrad, Uhorskú kráľovskú komoru (kráľovské komory boli zriadené vo všetkých korunných krajinách). Pôvodne sídlila ešte v Budíne, no po jeho ovládnutí Jánom Zápoľským ju Ferdinand presťahoval do Bratislavy (na dnešnú Michalskú ulicu, jej neskoršia budova sa stala sídlom uhorského snemu). Spravovala pohraničné clá (tridsiatok), príjmy zo soľného monopolu, dane z kráľovských miest i kráľovských majetkov, zo zálohovania a z predaja hradných panstiev, z vyberania portálnej (vojenskej) dane a pod. Podliehala Dvorskej komore vo Viedni. Predsedu (prefekta) aj radcov Uhorskej komory vymenúval do doživotných funkcií kráľ, ktorému boli za svoj výkon aj zodpovední.

Komora, na ktorej čele stál kráľom vymenovaný prefekt, bola prvým úradom byrokratického typu v Uhorsku. Jej funkcionári a zamestnanci pôsobili v trvalom pracovnom pomere a vo funkčnom zaradení s pevným platom (výnimku tvorilo niekoľko biskupov, ktorí tiež zastávali funkciu prefekta). Okrem nedeľ a sviatkov pracovali každý deň v stanovených úradných hodinách. Od začiatku svojej činnosti Uhorská komora otvárala možnosť kariéry drobným šľachticom aj vzdelancom z patricijských meštianskych rodín, na nižších úradníckych miestach výnimočne i z nižších vrstiev. Vítaná bola znalosť latinčiny, jazykov domáceho obyvateľstva a vyššie vzdelanie. Počet zamestnancov sa v ranom novoveku pohyboval okolo štyroch desiatok. Komorské úrady zmodernizovali a z hľadiska obchodu zjednotili správu komorských panstiev a zaviedli do každej oblasti erárnej správy plynulé vedenie účtov. V porovnaní s neskorostredovekým hospodárením štátu nepochybne išlo o kvalitatívnu zmenu pre financie a centralizáciu štátnej správy.

V Bratislave v 16. storočí sídlila aj Soľná komora, Hlavný poštový úrad, Hlavný tridsiatkový úrad, Kráľovská súdna tabuľa, Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada a kancelárie palatína, taverníka a personála (osobne zastupoval kráľa na súde, mal na starosti správu niektorých slobodných kráľovských miest, bol členom Miestodržiteľskej rady, neskôr predsedal dolnej tabuli uhorského snemu). V meste mal svoj dom aj kráľovský fiškál, ktorého úlohou bolo obhajovať práva koruny pred súdmi.

Ostatné finančno-správne inštitúcie Uhorskej komore však neboli podriadené všetky štátne financie. Početné banské mestá a lokality na strednom Slovensku patrili aj so Zvolenským panstvom a Zvolenským zámkom ako venný majetok ovdovenej kráľovnej Márii. Spolu s baňami v spišsko-gemerskom banskom regióne bola ich ťažba tradične zameraná na drahé kovy (predovšetkým striebro a meď) a na železo. Stredoslovenské mincovne, bane a komory boli od konca 40. rokov 16. storočia v rukách Dolnorakúskej komory, ktorá spravovala tridsiatkovú stanicu v Bratislave (s filiálkami v Stupave, Gajarocho) i kráľovské majetky na západnom Slovensku. Roku 1539 vznikla aj Spišská komora, ktorá spravovala východné regióny Uhorska – 13 stolíc východne od Liptova, oblasti Zvolena a Novohradu. Neskôr, roku 1567, sa presťahovala do Košíc.

Výber daní Výšku vyrubenej dane schvaľoval uhorský snem a jej vyberanie bolo v kompetencii stolíc. Snem a stoličná správa ostali pod vplyvom uhorskej šľachty, preto ich viedenský dvor nemohol podriaďovať centralizácii. Práve naopak, schvaľovanie, resp. výber daní bol jedným z efektívnych nástrojov protitlaku uhorskej šľachty na panovníka. Napríklad pri daňovom súpise v Uhorsku zapísali 23 546 daňových jednotiek – port. Pod portou (z lat. brána, dvere, vráta) sa rozumelo roľnícke hospodárstvo (gazdovstvo), do ktorého mohol vojsť naložený voz. Suma dane stanovenej podľa počtu port v jednotlivých obciach stolice sa zapisovala do portálnych súpisov. V 16. storočí už bolo bežné, že platiteľ dane, roľník, nehospodáril na celej poddanskej usadlosti, ale iba na jej časti (na polovici, štvrtine, osmine, ba aj na menšej časti). V takom prípade platil len pomernú časť portálnej dane. V rokoch 1554 – 1559 bola zdanená celá porta, aj keď na nej žilo a hospodáril viac obyvateľov. Roku 1572 zemepáni pokladali za celú portu pozemok, na ktorom bola vpredu alebo vzadu brána a stál tam dom medzi domami iných sedliakov. Portálnu daň najčastejšie platili iba sedliaci. Ak štát výnimočne potreboval peniaze na obranu pred Osmanmi, zdaňoval aj ostatné vrstvy vidieckeho obyvateľstva.

V druhej polovici 16. storočia pochádzalo viac ako 60 % približného ročného príjmu Uhorského kráľovstva (teda asi 800 000 rýnskych zlatých) z príjmov, ktoré kontrolovala Uhorská komora. Išlo o príjmy relatívne najstabilnejšie (z hraničného cla 36 %, z baníctva a z obchodu s meďou). Z hradných panstiev, ktoré spravovala kráľovská pokladnica, plynulo asi 20 %.

Z tradičných uhorských orgánov strácala svoj význam Uhorská kráľovská kancelária a aj Uhorská kráľovská rada zaznamenala pokles dôležitosti. Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada (založená roku 1542) mala nahradiť inštitút palatína, ktorého post nebol po roku 1543 obsadený (miestodržiteľmi bývali zväčša ostrihomskí arcibiskupi). Na nátlak šľachty síce kráľ v rokoch 1554 – 1562 obsadil úrad palatína (zastával ho Tomáš Nádašdy), no potom zostal až do roku 1608 neobsadený. Jeho funkcia kolidovala s politikou habsburskej centralizácie (formálne býval suplovaný miestodržiteľmi alebo vicepalatínmi). Dlho bol uprázdnený aj úrad ostrihomského arcibiskupa – uhorského prímasa, keďže viedenský dvor príjmy z Ostrihomskej arcidiecézy využíval na financovanie obrany proti Turkom.

Miestodržiteľská rada, spravujúca Uhorsko, slúžila ako sprostredkovateľka medzi kráľom a pôvodnou uhorskou stoličnou správou. Mala isté kompetencie v správnej a súdnej oblasti, no veľmi obmedzené právomoci v oblasti finančnej a vojenskej. Vojenské veliteľstvo bolo roku 1542 rozdelené medzi dvoch krajinských kapitánov, pričom jeden zabezpečoval obranu severovýchodného Slovenska a druhý západného Slovenska a Zadunajska. Roku 1564 sa sformovalo šesť kapitanátov, z ktorých dva – Pred dunajský a Hornouhorský – pokrývali územie Slovenska.

Zanedlho po moháčskej bitke sa začala prejavovať turecká agresia voči obyvateľom Slovenska. Vidiecke obyvateľstvo bolo vystavené plieneniu predovšetkým pri väčších výpravách, napríklad pri obliehaní Viedne roku 1529. O rok neskôr smederevský beg paša Mehmed pustošil kraje na Morave a v Rakúsku. Jeden z tureckých oddielov vtedy tiahol popri Nových Zámkoch k Nitre, Topoľčanom a do ich okolia. Druhý postupoval k Hlohovcu, kde zmenil smer na západ a dostal sa k Trnave. Iné jednotky plienili dolné Pohronie až po Levice, Vráble, Zlaté Moravce a Hronský Beňadik. Toto iba týždenné drancovanie malo katastrofálne následky – Turci vyplienili desiatky dedín a miest, odvedli tisíce obyvateľov a statku do zajatia ako korisť. Takto postupovali nielen vo vlastnom záujme, ale sledovali aj politické ciele v boji proti Ferdinandovi Habsburskému.

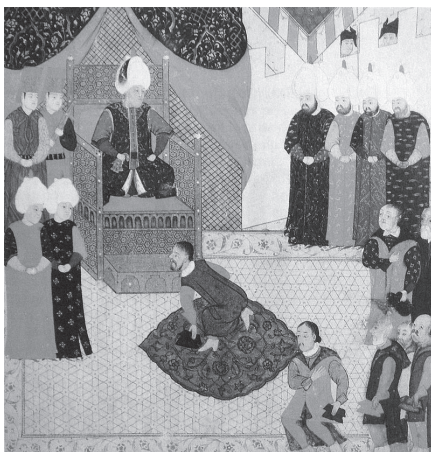
Väčší konflikt medzi Osmanskou ríšou a Ferdinandom vypukol po roku 1552. Viedenský dvor roku 1551 dohodol s regentom maloletého Jána Žigmunda, pavlínskym mníchom pátrom Jurajom Martinuzzim

*Uhorské
krajinské
orgány*

*Postup
Osmanov
na sever*

Utešeničom, že Habsburgovci za určitých podmienok preberú správu Zápoľského dŕžavy a Sedmohradska. Po vstupe Ferdinandových žoldnierskych vojsk sultán takisto zareagoval vojensky, pričom miestom jeho útoku bolo južné Slovensko (Poiplie) – Turci obsadili Šahy, Ďarmoty, Sečany a Hollókő. V dôsledku toho do roku 1554 vznikol Sečiansky a Fiľakovský sandžak. V tom období osmanská expanzia poľavila. Keďže Sülejmána zaneprázdňovala dlhotrvajúca vojna s Perziou, bol nútený uzavrieť s Ferdinandom prímerie.

Sultán
Sülejmán I.
prijíma hold
Jána Žigmunda
Zápoľského
roku 1566,
turecká
miniatura

Neúspešný pokus dobyť späť Sečany sa uskutočnil roku 1564, keď odišli oddiely budínskeho miestodržiteľa do Sedmohradska. Spory o Sedmohradsko medzi kráľom Maximiliánom I. a mladým Jánom Žigmundom Zápoľským boli príčinou ďalšej osmanskej výpravy do Uhorska, no sultán, ktorý šiel na čele vojska, počas obliehania hradu Sihot' roku 1566 zomrel. Po jeho smrti nastal úpadok Osmanskej ríše a jej moci.

Mierová zmluva v Drinopole

Preto nasledovali mierové rokovania v Drinopole, kde bola roku 1568 podpísaná dvadsaťosembodová mierová zmluva na osem rokov. Ňou sa skončilo obdobie územnej expanzie Osmanov do Uhorska, v dôsledku ktorej zasahovala ich moc na južné územia Slovenska. Napriek tomu sa Osmanom nepodarilo definitívne zničiť uhorskú štátnosť ani jej existenciu na Slovensku a v západných pohraničných oblastiach. V mierovej zmluve neboli pevne stanovené hranice, zato boli vymenované pevnosti patriace jednej alebo druhej strane. Sídla medzi nimi, nachádzajúce sa aj niekoľko desiatok kilometrov od pevností, nemali oficiálne stanoveného vlastníka a stali sa predmetom dvojitého zdaňovania. Územie, na ktorom prichádzalo k dvojitému zdaňovaniu (tzv. kondomínium), bolo tvorené líniou od Jágra cez Solnok, Hatvan, Fiľakovo, Vígľaš, odtiaľ smerom na západ k Leviciam a na juh k Ostrihomu. Charakter uhorsko-tureckého pohraničia však dovoľoval obojstranne zdaňovať pomerne široký pás územia aj za líniou pohraničných hradov. Keďže osmanská správa nepovažovala toto územie za stabilné, zvyčajne ho

rozdeľovala medzi dôstojníkov a vojakov lénneho vojska, ktorí dane nezriedka vyberali násilím.

Zmluva vylučovala pustošenie na oboch stranách, no nepriamo povoľovala vojenské akcie s menším počtom vojakov. Výpravy vojska, ktoré malo menej ako päťtisíc vojakov, bez použitia ťažkých palných zbraní sa nepovažovali za porušenie mieru. Striktne sa zakazovali individuálne súboje medzi osmanskými a kresťanskými vojakmi, keďže boli častou príčinou nepokoja na hraniciach. Narušenie pokoja a jednotlivých článkov zmluvy mali riešiť osmanský miestodržiteľ v Budíne a uhorský hlavný kapitán.

Ustanovilo sa, že prímeria medzi oboma stranami sa majú uzatvárať vždy na obdobie ôsmich rokov. V mierovej zmluve bolo dohodnuté vyplácanie ročného poplatku – tribútu (tur. *haradž*; 30 000 zlatých), ktorý mal panovník každoročne odvádzať sultánovi, aby si vykúpil mier. Podľa dobového osmanského diplomatického myslenia teda boli aj Kráľovské Uhorsko, aj Sedmohradské kniežatstvo *de facto* vazalmi sultána, pretože mu platili tribút.

Po podpise mierovej zmluvy sa vojnová situácia na uhorsko-tureckom pohraničí na niekoľko rokov upokojila.

Špecifická cesta vývoja Sedmohradska v ranom novoveku má viacero príčin. Spočiatku to bolo určité mocenské vákuum, ktoré vzniklo po bitke pri Moháči. Nasledovali kroky Juraja Martinuzziho Utešeniča presadzujúce nástupnícke práva Jána Žigmunda Zápoľského na vládu v Sedmohradsku. Táto časť bývalého Uhorska bola mimo hlavného smeru osmanskej expanzie na severozápad – k Viedni. Napriek tomu sa v 17. storočí stala výrazným geopolitickým faktorom, ktorý silne ovplyvňoval politiku Uhorského kráľovstva.

Sedmohradsko malo na začiatku novoveku necelý milión obyvateľov. Tí sa vnútorne delili na tri politické (privilegované) národy – Uhrov, Sasov a Sikulov, ktoré disponovali aj stavovskými privilégiami. Z etnického hľadiska asi polovicu obyvateľstva tvorili Maďari. Obývali uhorské stolice, väčšinu Partia (časť dnešného stredného Rumunska) a sikulské stolice (historicky východné Sedmohradsko, dnes stredné Rumunsko). Nemci tvorili asi desatinu populácie. Tretím národom boli Rumuni, už niekoľko storočí prenikajúci do Sedmohradska z Valašska a Moldavska. Boli nepriviligovaní a venovali sa kočovnému chovu oviec. Ich nepočetná nižšia šľachta žila v Huňadskej stolici.

**Vývoj
v Sedmo-
hradsku**

Politický národ Uhrov pozostával z aristokracie a zo šľachty. Na území siedmich stolíc disponoval samosprávou, ktorá mala podobu veľmi blízku uhorským pomerom.

Sikulovia, ktorých dorozumievacím jazykom, rovnako ako Uhrov, bola maďarčina, mali vlastné stavovskoprávne povedomie a svoj pôvod spájali so starovekými Hunmi. Za osobnú slobodu mali povinnosť chrániť hranice a slúžiť v kráľovskom vojsku. Boli oslobodení od platenia daní. Na základe dobových zákonov uvedených v *Tripartite* (zbierke uhorského súkromného i verejného obyčajového práva z roku 1514) boli súčasťou uhorskej šľachty a svoje privilégia mohli uplatňovať na celom teritóriu Uhorska.

Tretím politickým národom boli Sasi (názov odvodený od stredovekého saského práva). Sústreďovali sa najmä v Sibini, Bistrici a Brašove. Venovali sa poľnohospodárstvu a obchodu. Mali osobnú slobodu, platili daň kráľovi (ako v Uhorsku) a mali povinnosť vojenskej služby na obranu krajiny, no mohli si na to objednávať žoldnierov.

Osobitné postavenie Sedmohradského kniežatstva Poradným orgánom sedmohradského panovníka bola Kniežacia rada, pozostávajúca z magnátov, príslušníkov troch stavov (politických národov) a cudzincov. Hlavným politickým orgánom bol jednokomorový snem, ktorého základ tvorili tri politické národy. Zasadali v ňom členovia Kniežacej rady, najvyšší hodnostári krajiny, magnáti, vyslanci troch národov – uhorských, saských a sikulských stolíc a miest. Roku 1570 sa kráľovi Maximiliánovi podarilo uzatvoriť v Speyeri zmluvu s Jánom Žigmundom Zápoľským. V nej ho uznal za suverénneho vládcu Sedmohradska, pričom Zápoľský sa zriekol titulu uhorského kráľa (prijal titul „z Božej milosti knieža Sedmohradska a častí Uhorska“) a obaja sedmohradským stavom zaručili slobodnú voľbu kniežat'a. Táto zmluva spolu s drinopolskou v podstate znamenala definitívny rozpad Uhorska na tri časti. Sedmohradsko sa stalo kniežatstvom, no sultán mal právo potvrdzovať nielen voľbu kniežat'a, ale aj každé dôležité zahraničnopolitické rozhodnutie.

Roku 1571 Ján Žigmund predčasne zomrel a za knieža bol zvolený Štefan Bátori. Tým bola porušená speyerská zmluva, podľa ktorej po vymretí rodovej línie Jána Žigmunda mal kniežací trón prejsť na kráľa Maximiliána a jeho potomkov. Stavky využili právo slobodnej voľby, ktoré im potvrdil sultán. Bátori sa snažil hrať na dve strany – so sultánom i s kráľom Maximiliánom, dokonca sa pokúsil získať sedmohradský

kniežací stolec dedične, s čím Viedeň nesúhlasila. Maximilián začal proti nemu podporovať opozíciu, no jej odboj Bátori krvavo potlačil popravami. Postavenie Sedmohradska na medzinárodnej scéne sa výrazne posilnilo, keď bol Štefan Bátori roku 1575 zvolený za poľského kráľa. Sám sa presťahoval do Krakova, odkiaľ spravoval aj Sedmohradské kniežatstvo. Jeho plánom bolo vytvoriť z Poľska, Litvy, zo Sedmohradska a z Uhorska konfederovaný štát, ktorý by bol namierený proti Habsburgovcom a Turkom. Táto vízia sa nerealizovala pre Bátoriho vojenský konflikt s ruským cárom Ivanom Hrozným.

Sedmohradská šľachta sa vyznačovala veľkou konfesijnou pestrosťou a navyše bola rozdelená na dva tábory. Početnejšia časť napokon na sklonku 16. storočia uznávala tureckú zvrchovanosť a chcela pestovať korektné vzťahy so sultánom. Menšia časť sympatizovala s Viedňou a chcela sa podieľať na bojoch s Osmanmi.

Približne za 25 rokov sa od 40. rokov 16. storočia podarilo vybudovať systém protitureckej obrany. Uhorská hraničná obranná sústava vznikla pod vedením viedenského vojenského veliteľstva, predovšetkým založením Dvorskej vojenskej rady roku 1556. V tom roku sa na stavbu opevnení vyberalo po 50 denárov od každej sedliackej domácnosti a každých 100 sedliakov bolo povinných dodať štyri vozy, ktoré počas troch dní mali slúžiť na dovoz stavebného materiálu. Z peňazí, ktoré boli vyzbierané na majetkoch nitrianskeho biskupa, na turzovských majetkoch, v celej Trenčianskej stolici a na tretine majetkov šľachty z Nitrianskej stolice, sa mali financovať fortifikačné práce v Nitre a na jej okolí.

V druhej polovici 16. storočia (konkrétne od roku 1564) sa systém protitureckých pevností skladal zo šiestich pohraničných hlavných kapitanátov, ktoré tvorili obrannú líniu od Jadranského mora až po Sedmohradsko, a štyroch obvodných hlavných kapitanátov (Zadunajský, Predunajský, Hornouhorský, Sarmátsky). Princíp ich obrany pozostával z dominantnej pozície jedného hlavného hradu a ostatných hradov rozložených v ochrannom pásme navôkol. Pohraničné kapitanáty spravovali predovšetkým pevnosti, obvodné kapitanáty celé župy, no v priebehu času sa často prekrývali a spájali. Na čelo kapitanátov kráľ vymenoval kapitánov, ktorí pochádzali z radov rakúskej alebo domácej šľachty lojálnej k Habsburgovcom. Ako prvý vznikol Chorvátsko-prímorský hlavný kapitanát s centrom v Bihači a Karlovci. Druhým bol Slavónsky

**Systém
protitureckej
obran**

hlavný kapitanát s centrom vo Varaždíne. Tretí, Kanižský kapitanát, sa nachádzal medzi Drávou a Sávou, jeho centrom bola pohraničná pevnosť Kaniža. Štvrtý kapitanát, Rábsky, so sídlom v Rábe, sa rozprestieral medzi Balatonom a Dunajom. Práve tento úsek garantoval ochranu rezidenčného hlavného mesta Viedne a Dolného Rakúska. Dolnouhorské banské mestá chránil piaty, Banský kapitanát (nazývaný aj Preddunajský), od roku 1589 s centrom v novopostavených Nových Zámkoch. Šiesty, Hornouhorský hlavný kapitanát, sídlil v Košiciach (pokrýval východné Slovensko, Podkarpatskú Rus a severné Potisie). Na ilustráciu uveďme, že roku 1607 mal k dispozícii 4 557 vojakov. V strategicky kľúčovom a najdôležitejšom, Preddunajskom kapitanáte bolo sústredených 6 207 vojakov, v Rábskom 2 916 vojakov. Kapitán najjužnejšieho, Kanižského kapitanátu disponoval 4 012 vojakmi a vo Viedni bola záloha 500 vojakov.

Aby bol turecký postup zastavený, rozhodli sa i jednotlivé slobodné kráľovské mestá v spolupráci s dvorskými komisármi narýchlo prestavovať a zdokonaľovať svoje ešte stredoveké hradby. Bolo treba posilniť ich odolnosť voči ťažším palným zbraňam. Poddanské mestecká sa chránili jednoduchšími fortifikačnými prostriedkami – budovaním zemných valov, vystužených drevom a kamením. Mnohé vidiecke kostoly boli aj s areálom cintorína obohnané kamennými múrmi a doplnené baštami so strieľňami, ktoré miestnemu obyvateľstvu poskytovali účinnú ochranu aspoň pred menšími nepriateľskými vojenskými jednotkami. V krajine vznikol systém pozorovacích a strážnych stanovíšť (tzv. várt, vartoviek; napr. v Krupine), z ktorých bolo možné dymovou alebo akustickou signalizáciou (výstrelmi, klopaním) upozorniť na blížiacu sa nebezpečenstvo.

Financie určené na obranu Jednotná finančná správa, ktorú zaviedli Habsburgovci v Uhorsku, sa ukázala ako veľmi užitočná i životaschopná a bola jedným z najtrvalejších reformných plodov, ktoré prinieslo 16. storočie. Zabezpečovala dvoru príjmy na obranu proti Osmanskej ríši, lebo tento konflikt stál nemalé prostriedky. Uhorsko vynakladalo na svoju obranu veľké sumy, no tie nestačili pokryť náklady. Predpokladá sa, že ročné výdavky na protitureckú obranu v Uhorsku predstavovali sumu asi dva milióny rýnskych zlatých, pričom príjmy štátu z Uhorska stačili len na 30 – 40 %. Na jednej strane štát vynakladal značné financie na obranu tohto územia, na druhej strane táto obrana odčerpávala veľkú časť domácich